

Попова О. А.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ З РОЗВИТКУ ПРАВИЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ДВОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті розглянуто теоретичні передумови роботи з розвитку правильності українського мовлення майбутніх педагогів у двомовному середовищі. Окреслена мовленнєва ситуація півдня України та визначено принципи та методи, що дозволяють підвищити рівень правильності мовлення студентів. Обґрунтовано високі вимоги, що висуваються до рівня мовно-мовленнєвої підготовки вчителя-предметника.

Ключові слова: культура мовлення, правильність українського мовлення, двомовне середовище, інтерференція, майбутні учителі.

Статья посвящена теоретическим основам работы по развитию правильности украинской речи будущих учителей в условиях двуязычия. Охарактеризована речевая ситуация юга Украины и определены принципы и методы, позволяющие повысить уровень правильности речи студентов. Обоснованы высокие требования к уровню профессионально-речевой подготовке учителя-предметника.

Ключевые слова: культура речи, правильность украинской речи, двуязычная среда, интерференция, будущие учителя.

The article is dedicated to the theoretical basis of the work that deals with the speech accuracy of future Ukrainian language teachers under the conditions of bilingualism. The speech situation of the South of Ukraine has been characterized. Principles and methods which allow improving the student's level of speech have been defined. High demands towards the level of subject-teacher's competence have been grounded.

Key words: speech culture, accuracy of Ukrainian speech, bilingual surrounding, interference.

Посилення уваги науковців і практиків до проблеми українськомовної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах зумовлене насамперед новітніми тенденціями в системі середньої й вищої школи: орієнтація на гуманізацію, гуманітаризацію освітнього простору, розвиток мовної особистості студента, його професійно-мовленнєвої компетенції. Високі вимоги суспільства до рівня й якості професійно-педагогічної освіти бакалавра у вищих закладах освіти, значення культури українського мовлення у формуванні загальної культури особистості спричинює необхідність пошуку найефективніших форм і засобів мовно-професійної підготовки майбутніх учителів.

Особливого значення проблема українськомовної освіти майбутнього вчителя набирає у двомовному середовищі, де процес досягнення високого рівня культури українського мовлення ускладнюється інтерферентним впливом російського мовлення. Як відомо, розвиток культури мовлення неможливий без ґрунтового знання граматичної системи мови, дотримання норм в усному й писемному мовленні, а тому в мовній освіті вчителя в умовах українсько-російської двомовності особлива увага надається роботі над правильністю українського мовлення майбутніх педагогів.

У науково-методичних дослідженнях останніх років неодноразово порушено проблему формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх педагогів (учителів початкової школи, учителів української мови та літератури) та психологів сфери освіти (Н. Голуб, О. Любашенко, В. Пасинок, О. Семенов, Т. Симоненко, В. Статівка), окремі роботи присвячено проблемам мовної та мовленнєвої підготовки майбутнього вчителя-словесника в неоднорідному мовному середовищі.

Але проблема підвищення рівня мовленнєвої культури, правильності мовлення майбутніх учителів залишається на часі з огляду на недостатній рівень опанування державною мовою російськомовними студентами.

Метою статті є висвітлення теоретичних засад роботи з підвищення рівня правильності українського мовлення майбутніх учителів в умовах українсько-російського білінгвізму.

Логіка розвитку лінгводидактики вищої школи й теорії навчання української мови у двомовному середовищі висуває нові проблеми та потребує уточнення питань, що й раніше перебували в полі зору дослідників. Такою є проблема правильності українського мовлення педагогів в умовах білінгвізму. Під правильним розуміємо мовлення, у якому дотримано норми української літературної мови, відсутні насамперед фонетичні, акцентологічні, граматичні помилки.

Ситуація утвердження статусу державності української мови, її активізація в усіх сферах нашого життя вимагає від освітян ґрунтовних мовних знань і досконалого володіння українською мовою. На думку Ю. Рождественського, педагог завжди перебуває в зоні “підвищеної мовленнєвої відповідальності” [9,

с. 5]: його мовлення – найвагоміший засіб педагогічної діяльності. Сфера мовленнєвої діяльності вчителя-предметника досить широка й стосується процесу навчання та виховання учнів, класного керівництва, проведення позакласної роботи, встановлення зв'язків із батьками, передбачає пропаганду педагогічних і предметних знань, участь учителя в методичній роботі загальноосвітнього закладу, міста, регіону, обмін досвідом, підвищення рівня загальнодидактичної, методичної підготовки й наукової компетенції в певній галузі.

Зрозуміло, що вчитель має демонструвати високий рівень правильності українського мовлення, мовленнєву майстерність в усіх видах і формах професійного спілкування. Високі вимоги до рівня грамотності українського мовлення вчителів усіх шкільних дисциплін – це головна умова реалізації мовної політики держави. У той час, коли шкільний курс української мови спрямований на забезпечення мовної та мовленнєвої компетенції учня, педагоги-гумантарії не можуть залишатися осторонь від розв'язання культуромовних проблем. Учитель незалежно від спеціалізації не повинен допускати порушень мовних норм української мови у власному мовленні, здійснювати перевірку контрольних і робочих зошитів, дотримуватися вимог правильності мовлення в оформленні шкільної документації, інформаційних стендів, слідкувати за грамотністю записів на дошці, висувати високі вимоги до усного й писемного мовлення учнів, запобігати помилкам у мовленні учнів і вчасно реагувати на порушення норм неправильні вживання граматичних одиниць та їх форм, дбати про збагачення словникового запасу учнів на кожному уроці (відпрацьовувати нові поняття, терміни, уводячи їх у контекст, дотримуватись норм словозміни та словосполучуваності), загалом сприяти розвитку грамотного українського мовлення учнів.

Мовлення вчителя як засіб впливу, навчання й виховання набуває особливого значення на уроках мовно-літературної, суспільствознавчої та естетичної галузі. У навчальних планах для основної й старшої школи загальноосвітніх навчальних закладів у структурі 12-річної школи визначено такі предмети гуманітарного профілю: “Історія України”, “Всесвітня історія”, “Етика”, “Правознавство”, “Економіка”, “Людина і світ”, “Філософія”, “Естетика”, “Художня культура”, “Образотворче мистецтво”, “Музичне мистецтво”, “Іноземна мова”, “Друга іноземна мова” [5, с. 31–65]. Підготовка вчителя відповідної спеціалізації повинна неодмінно враховувати потребу формування високої мовленнєвої культури фахівця, оволодіння ним правильним українським мовленням як умовою розвитку комунікативної педагогічної компетентності.

В умовах українсько-російської та російсько-української двомовності південно-східного регіону України й Криму правильне українське мовлення вчителя є зразком для учнів та одним із вагомих засобів впливу на формування української мовленнєвої культури школярів у всіх типах навчальних закладів, у тому числі з національними мовами навчання.

У царині лінгвістичних та психологічних досліджень неодноразово розглядалося питання мовної поведінки білінгвів та інтерферентних явищ у мові й мовленні. Так, у докторській дисертації Л. Масенко (2005) зроблено аналіз сучасної мовної ситуації України, виявлено явища змішування української та російської мов, розглянуто креолізований тип усного мовлення, що сформований унаслідок домінування російської мови в міському середовищі, визначено ареал його поширення й місце в системі форм побутування української мови [6].

Проблема розвитку правильного мовлення не нова й для лінгводидактики, а в останні десятиліття вона набула особливого значення, знайшла своє відображення в роботах багатьох учених, що досліджують питання культури мовлення (Н. Бабич, М. Волощак, С. Головащук, С. Караванський, А. Коваль, Н. Непийвода, Л. Паламар, О. Пономарів, О. Сербенська). Традиційно правильність визначають як одну з комунікативних ознак мовлення поряд із такими, як точність, чистота, багатство, логічність, виразність, змістовність, образність тощо (Л. Булаховський, П. Дудик, М. Жовтобрюх, Л. Мацько, М. Пентилюк та інші).

Для ґрунтовнішого осмислення психологічних передумов розвитку правильності українського мовлення студентів в умовах двомовного середовища спираємося на психолінгвістичні та лінгвістичні дослідження, де розв'язано питання розвитку мовної особистості у двомовному мовному середовищі. Двомовність, або білінгвізм – явище складне й багатогранне, як правило пов'язується питаннями взаємодії мов, мовними контактами. Двомовність у прямому сенсі цього слова означає знання двох мов, проте термін “двомовність” відображає особливе поняття та має ряд наукових визначень. У. Вайнрах двомовність визначає як “практику поперемінного вживання двох мов” [2, с. 22], Л. Блумфілд – “однакове володіння двома мовами” [1, с. 506], В. Аврорін – “коли рівень знань другої мови впритул наближається до рівня знань першої” [8, с. 52]. Проте дослідження різноманітних типів двомовності засвідчують, що неможливо досконало знати дві мови (В. Абаєв, О. Есперсен, С. Хауген), це дає підстави говорити про існування різних типів двомовності [7; 8].

У науковій літературі явище двомовності досліджується як на рівні індивідуально-психологічному, так і на рівні суспільно-функціональному, а тому є предметом досліджень психолінгвістики. У сучасній психолінгвістиці існує низка класифікацій типів двомовності, при цьому беруться до уваги різні критерії: психологічний, соціолінгвістичний, лінгвістичний. У роботах Є. Верещагіна, Ю. Жлуктенка визначені такі типи двомовності: рецептивна, репродуктивна, продуктивна; чиста та змішана; безпосередня (ко-

ординативна) та опосередкована (субординативна): з порушенням системи мови, мовної норми, узусу; домінантна; індивідуальна, групова, масова; природна та штучна [3; 4]. Сучасна мовленнєва практика південних регіонів України та Криму характеризується як контактна, опосередкована (субординативна), масова українсько-російська двомовність.

Проблема розвитку правильності українського мовлення за таких умов пов'язана з подоланням явищ міжмовного контактування та впливу контактних мов і неодмінно потребує звернення до наукових висновків як психолінгвістів, так і лінгвістів. Учені, які досліджували мовні контакти (У. Вайнрах, Ю. Жлуктенко, М. Кочерган, Л. Масенко, С. Семчинський, Є. Хауген, Н. Шумарова), стверджують, що не може бути двомовності без інтерференції, яка є наслідком сприйняття однієї мови через посередництво іншої. Особливо відчутні прояви інтерференції за контактування близькоспоріднених мов. Мовну інтерференцію розглядають як випадки відхилення від норм, що проявилися в мовленні індивіда за умови володіння більш, ніж однією мовою (У. Вайнрах, Ю. Жлуктенко) [2; 4]. Більшість мовознавців (У. Вайнрах, Ю. Жлуктенко, Л. Щерба) міжмовну інтерференцію розуміють як процес ототожнення індивідуально-білінгвом елементів однієї мови з елементами іншої, що призводить до змішування диференційних ознак першої (рідної) і другої (нерідної) мов, унаслідок взаємодії у свідомості білінгва двох протилежних систем мовних опозицій. Лінгводидакти (О. Біляєв, Є. Голобородько, В. Мельничайко, Н. Месяц, Н. Пашковська, М. Пентиліук, А. Супрун, О. Хорошковська) стверджують, що причини інтерферентних помилок учні вбачають у несформованості навичок нормативного мовлення, негативному впливі мовленнєвого середовища, відсутності чи недостатній сформованості навичок самоконтролю.

Таким чином, у побудові методики роботи над розвитком правильності українського мовлення слід урахувати особливості білінгвальної ситуації, що історично склалася в Криму та південно-східних регіонах України, а тому робота над розвитком мовлення потребує підвищення мотивації студентів до оволодіння українським мовленням, а також складовими експериментальної роботи мають стати зіставлення мовних систем, організація оволодіння специфічними для української мови граматичними нормами, попередження та подолання граматичних помилок в українському мовленні студентів.

Урахування загальнодидактичних та лінгводидактичних принципів є обов'язковим для побудови методики роботи над розвитком правильності українського мовлення майбутніх педагогів, проте не можуть механічно переноситися на процес навчання й потребують урахування особливостей умов навчання (українсько-російської та російсько-української двомовності). Визначаючи принципи навчання української мови у двомовному середовищі, ми спираємося на роботи з методики вивчення іноземних мови (Г. Баранова, Б. Беляєв, Ю. Пассов), російської мови в умовах білінгвізму (Н. Месяц, Г. Михайловська, Н. Пашковська, А. Супрун) та методики навчання української мови у двомовному середовищі (О. Біляєв, М. Пентиліук, О. Хорошковська). Звичайно, у поглядах учених досить велика різниця як у підходах, так і в кількості принципів, проте спільною є позиція щодо необхідності врахування двох лінгвістичних систем у свідомості мовця та закономірного формування в його свідомості системи мови в процесі оволодіння мовленнєвою діяльністю. Аналіз методичної літератури дозволяє визначити провідні принципи вивчення української мови в умовах українсько-російського білінгвізму:

- принцип урахування інтерферентного впливу російськомовного середовища на формування українських мовленнєвих навичок;
- принцип комплексного підходу до формування мовленнєвих умінь;
- принцип оптимального співвідношення між засвоєнням лінгвістичної теорії та мовленнєвою практикою.

У виборі методів викладання та учіння для розвитку правильності українського мовлення майбутніх педагогів в умовах російсько-українського мовного середовища обов'язковим є врахування специфіки процесу вироблення мовленнєвих умінь – результатом є складна мовленнєва дія, мовленнєва діяльність. У роботах лінгводидактів О. Біляєва, Є. Голобородько, Г. Михайловської, Н. Пашковської, М. Пентиліук, Т. Симоненко, О. Хорошковської досліджено методи навчання в умовах неоднорідного мовного середовища і, попри певні розбіжності в термінології, особливої уваги надано методам набуття мовних знань (пізнавальні) та методам формування мовних і мовленнєвих умінь (практичні, тренувальні). Аналіз лінгводидактичних праць дав підстави стверджувати, що у роботі над розвитком правильності російськомовних студентів особливого значення слід надавати таким видам роботи, що формують у них навички диференціації мовних систем та навичок самоконтролю усного й писемного мовлення. До таких видів роботи відносимо зіставлення мовних систем, аналітичні завдання на усвідомлення відмінностей граматики української та російської мов, завдання на переклад, на редагування й удосконалення написаного, виправлення граматичних помилок, складання карт самоконтролю та інші.

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити наступні висновки: розвиток правильності українського мовлення майбутніх учителів є важливим завданням мовної освіти в системі вищої школи; в умовах масового, контактного, субординативного українсько-російського білінгвізму Криму дотримання мовних норм ускладнюється міжмовною інтерференцією. За таких умов провідними принципами навчання мають стати врахування інтерферентного впливу російськомовного середовища на формування українських

мовленнєвих навичок та комплексності формування мовленнєво-професійних умінь, а обов’язковими видами роботи – завдання на зіставлення, редагування та такі, що розвивають навички самоконтролю. Перспективною вважаємо розробку системи роботи з огляду на окреслені засади, а також з урахуванням особливостей мовленнєво-професійної діяльності учителів різних спеціальностей.

Література:

1. Блумфілд Л. Язык / Л. Блумфілд ; [пер. с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат ; коммент. Е. С. Кубряковой ; под ред. и с предисл. М. М. Гухман]. – 2. изд., стер. – М. : УРСС, 2002 (Калуга : ГУП Облиздат). – 606 [1] с. – (Лингвистическое наследие XX века).
2. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования / [Ю. А. Жлуктенко (пер. с англ. и коммент.), В. Н. Ярцева (вступ. ст.)]. – К. : Вища школа, 1979. – 263 с.
3. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е. М. Верещагин. – М. : МГУ, 1969. – 160 с.
4. Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вища шк., 1974. – 176 с.
5. Книга вчителя української мови та літератури : довідково-методичне видання / [упоряд. Н. І. Шинкарук]. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. – 352 с.
6. Масенко Л. Т. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Масенко Лариса Терентіївна. – К., 2005. – 39 с.
7. Новое в лингвистике. Языковые контакты. – М. : Прогресс, 1972. – Вип. VI. – 176 с.
8. Проблемы двуязычия и многоязычия : [сб. статей / под ред. П. А. Азимова]. – М. : Наука, 1972. – 359 с.
9. Рождественский Ю. В. Теория риторики : [учеб. пособ. для студентов филол. специальностей ун-тов] / Ю. В. Рождественский. – 4-е изд., испр. – М. : Флинта ; Наука, 2006 – 510 с.